

WASHINGTON UZLAŞMASI SONRASINDA DÜNYA BANKASINDAN BİR AÇILIM ÖNERİSİ: “KAPSAMLI KALKINMA İÇİN ÇERÇEVE¹”

Gülin YAVUZ*

Öz:

Bu çalışmada dönemin Dünya Bankası Başkanı James D. Wolfensohn'un önerisiyle 1999 yılından itibaren kalkınma gündemine yerleşen "Kapsamlı Kalkınma için Çerçeve" genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Kapsamlı Kalkınma için Çerçeve ile birlikte, parçalanmış, kısa dönemli ve proje temelli bir kalkınma anlayışı yerine, uzun dönemli, bütüncül ve stratejik bir anlayışın getirilmeye çalışıldığı ileri sürülmekte, bu bağlamda da politika reformu ve kurumsal kalkınmaya özel bir önem atfedilmektedir. Washington Uzlaşması tecrübesine karşılık eleştirel ve alternatif bir tutumu temsil etme iddiasıyla ortaya çıkan söz konusu yaklaşım, aynı zamanda, Post-Washington Uzlaşması'na geçişin somut göstergelerinden biri sayılmaktadır. Nitekim, Kapsamlı Kalkınma için Çerçeve özellikle yoksulluk olgusunun göz ardı edilmesine karşı çıkarak, kalkınma sorunsalının beşeri, sosyal ve yapısal boyutlarını da içerecek şekilde ele alınmasına olanak tanıyabilecek, katılımcılık vurgusunu öne çıkaran bir teorik zemin olarak sunulmaktadır. Öte yandan, Kapsamlı Kalkınma için Çerçeve'nin Washington Uzlaşması'na karşı yeni ve farklı bir kalkınma perspektifi sağlayıp sağlamadığı ve/veya küresel yönetim açısından gördüğü işlev gibi hususlar da Post-Washington Uzlaşması'na ilişkin tartışmaların önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, gerek getirdiği kavramsal çerçeve ve teknik açıdan uygulanabilirliği, gerekse önerdiği kalkınma anlayışı nedeniyle, Kapsamlı Kalkınma için Çerçeve'nin farklı görüş açılarından aldığı yorum ve eleştirilerin bir bölümüne de bu çalışmada yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dünya Bankası, Washington Uzlaşması, şartlılık, yönetim, yoksulluk.

---

* Arş. Gör. Dr. Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü. iyavuz@gazi.edu.tr

THE WORLD BANK'S PROPOSAL OF EXPANSION AFTER THE WASHINGTON CONSENSUS: "COMPREHENSIVE DEVELOPMENT FRAMEWORK (CDF)"

Abstract:

This work discusses CDF which was proposed by the former president of the World Bank, Wolfensohn, in general terms. CDF has an eminent place in the development agenda since 1999. Instead of a fragmented, short term, project base understanding of development, together with CDF, a long term, holistic and strategic understanding was attempted to be introduced. With this respect, a special priority was given to the policy reforms and institutional development. CDF, which is proposed with the claim to provide a critical and an alternative attitude towards the practice of the Washington Consensus, has been considered to be one of the concrete steps that were taken towards the Post-Washington Consensus. Furthermore, CDF is introduced as a theoretical ground to enable the handling of humane, social, structural dimensions of issues associated with development, through refuting the ignorance of poverty. CDF constitutes an important part of discussion on Post-Washington Consensus through providing a new and different development perspective to the Washington Consensus along with issues like its function on the global governance. Accordingly, this study covers the technical applicability and the vision of development brought by CDF, via introducing some of the different comments and critics elaborated by various academics.

Keywords: World Bank, Washington Consensus, conditionality, governance, poverty.

GİRİŞ

Dünya Bankası'nın (DB) kalkınmaya ilişkin bakış açısının değişmeye başladığını gösteren işaretler 1990'lı yıllara denk gelmektedir. Özellikle, Washington Uzlaşması (WU) olarak anılan döneme yönelik eleştirilerin yoğunlaşmasıyla birlikte, yeni bir kalkınma anlayışı oluşturulması ihtiyacının ön ayak olduğu başlıca yaklaşımlardan birisi de "Kapsamlı Kalkınma İçin Çerçeve"dir.

Eski DB Başkanı James D. Wolfensohn'un 1999 yılında açıkladığı söz konusu kalkınma çerçevesi bu yazının konusunu teşkil etmektedir. Burada öncelikle, kalkınma anlayışının değişmesi gereğini ortaya koyan etmenlere değinilecek, ardından ana hatlarıyla "Kapsamlı Kalkınma İçin Çerçeve" (KKÇ) tanıtılacak ve son olarak da KKÇ'ye ilişkin değerlendirmelere yer verilecektir.

1) YENİ BİR KALKINMA ANLAYIŞI BENİMSENMESİ GEREĞİ

1980'lerin başından 1990'ların ortasına kadar, sürdürülebilir ve hızlı büyüme odaklı bir kalkınma anlayışı ağırlığını önemli ölçüde korumuştur. Söz konusu anlayış

sadece DB tarafından değil, Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund; IMF) ve benzeri –yine- Washington menşeli kuruluşlarca da telkin edildiği için, anılan dönem, kalkınmaya yönelik bakış açısı ve deneyimleri ile, giderek “Washington Uzlaşması” (WU)² şeklinde terimleşmiş ve ilintili literatürde sıklıkla kullanılır hale gelmiştir. Dani Rodrik tarafından “Özgün Washington Uzlaşması” olarak yeniden formüle edilen anlayış ve/veya politika demeti şu bileşenlerden oluşmaktadır:

- Mali disiplin
- Kamu harcamalarında politika değişimi
- Vergi reformu
- Finansal liberalizasyon
- Konsolide/birleş(tiril)miş ve rekabetçi döviz kurları
- Ticaretin serbestleştirilmesi
- Doğrudan yabancı yatırıma açık olma
- Özelleştirme
- Deregülasyon
- Mülkiyet haklarının güvence altına alınması (Rodrik, 2001: 15).

Bu hedeflerin vurguladığı kalkınma anlayışı, devletin küçültülmesi ve serbest piyasa dinamikleri üzerine herhangi bir kısıtlama konmaması düşüncesine işaret etmektedir. DB ve IMF’in benimsediği piyasa yanlısı ve devlet karşıtı bu kalkınma modelinin temel vasıtası ise “şartlılık”tır (conditionality). İlk kez 1979 yılında dönemin DB Başkanı Robert McNamara’nın açıkladığı şekliyle şartlılık; iktisadi büyüme ve kalkınma için DB tarafından önerilen belirli bir politika dizgesinin hayata geçirilmesi ile söz konusu politikaları uygulaması gereken ülkeye yapılacak finansal yardım arasında bir bağ kurmaktadır. Şartlılığı realize eden uygulama ise “yapısal uyum/intibak” (structural adjustment) olmuştur. Böylece, gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) kendi kalkınma modellerini uygulamalarına fazla fırsat tanımayan ve kalkınmanın belirli bir modelini sınırlı/dar bir politika setiyle gerçekleştirmeye çalışan yapısal uyum, 1980’lere ve 1990 başlarına damgasını vurmuştur (Pender, 2001: 399).

İstikrar ise, genelde yapısal uyumun ön koşulu olarak kabul edilmektedir. Teorik düşünce ve uygulama deneyimleri de koyu istikrar-uyum ikilisinin, yapısal uyumu geciktirme tehlikesine sahip olan ve süregiden piyasa bozunumunu muhafaza eden aşamalı ve kısmi reformlara yeğ tutulduğunu göstermiştir (Ahrens, 2000:4). Ancak, istikrar ve yapısal uyum programları, sıklıkla ortaya çıkan, genelde IMF ve DB ile ilişkilendirilen ödemeler dengesi krizleriyle yıkıma uğratılmıştır. Kimin maliyetleri üstleneceğine ve zaman içinde nasıl yayılacağına ilişkin belirgin kemer sıkma esaslarına sahip olan programların getirdikleri siyasal ve ekonomik zorlukların çoğunlukla katlanılamaz bir hale gelmesi terk edilmelerine sebebiyet vermiştir (Stern, 1989: 671).

Dolayısıyla, genel olarak bakıldığında, yapısal uyum politikalarına ilişkin deneyimin umut verici olduğu ifade edilememektedir. Bir çok reformun sonucu, ne yardımda bulunan kurumun ne de yardımı alan ülkenin asıl beklentilerini karşılamamıştır. Yeni borç programları vücuda gelmemiş ve yerel ekonomik ve sosyal şartlar gerilemeye devam etmiştir. Buna ilaveten, az gelişmiş ülkelerin çoğunda artan siyasi istikrarsızlığın yanı sıra yardım alan ülkelerin uyum reçetelerine yönelik toleransı azalmıştır. Yardımda bulunan kurumlar ise, daha katı şartlılık içeren reform programlarını dayatırken artan siyasi dirençle karşılaşmışlardır (Frischtak, 1994:5).

Sonuç olarak, DB-IMF ikilisinin politika reçetelerine dönük kuşku ve hoşnutsuzlukların giderek artmasıyla birlikte, henüz 1980 sonlarından başlayarak daha geniş bir kalkınma anlayışının oluşturulmasına yönelik girişimler ortaya çıkmıştır (Pender, 2001:400). Bu bağlamda temel yönelim, istikrar ve yapısal uyuma dayanan WU'nun minimal devlet anlayışının yeniden değerlendirilmesi şeklinde olmuştur. Zira, yapısal uyumun siyasal iktisadında temel sorunsal devletin rolüne odaklanmıştır (Bromley, 1995: 341).

Bu bağlamda, IMF-DB politikalarına yönelik kuşkuyu pekiştiren ve devletin işlevini yeniden sorgulamaya açan önemli bir deneyim, söz konusu dönemde Doğu Asya ülkelerinin gösterdiği dikkate değer ekonomik performanstır. Bizatihi DB'nın da 1993 raporuna³ konu olan "Asya Mucizesi"nin ilginç özelliği, DB'nın politika reçeteleriyle bire bir örtüşmeksizin gerçekleşmiş olmasıdır. Bu nedenle de DB, kalkınma sürecinde devletin rolüne ilişkin bakış açısını gözden geçirmek durumunda kalmıştır (Pender, 2001: 400).

Bunun yanı sıra, Afrika ülkelerindeki –özellikle de Sahra altı bölgede- hayat standartlarında görülen olumsuz sonuçlar da bir başka somut eleştiri referansını oluşturmuştur (Pender, 2001: 401). DB'nın kalkınma anlayışını değiştirme ihtiyacını doğuran bir diğer etmen ise, o döneme kadar söz konusu politikaların model oluşturacak kadar önemli bir takipçisi addedilen Meksika'da 1994-95'de baş gösteren finansal krizlerdir (Pender, 2001: 402).

Böylece, yoğunlaşan eleştiriler karşısında, gerek DB Başkanlığına 1995'te James D. Wolfensohn'un getirilmesi gerekse Joseph Stiglitz'in "içerden" tavrı almasıyla birlikte, DB'nın WU'nun başat özelliklerine meydan okuyan ve yeni bir kalkınma anlayışı arayışına soyunan tutumu giderek belirginlik kazanmıştır.

II) KAPSAMLI KALKINMA İÇİN ÇERÇEVE

DB bünyesinde faaliyet gösteren "Operasyon Değerlendirme Bölümü"ne⁴ göre,

"Küreselleşme ve teknolojik değişimin potansiyel faydalarına karşın, 1980 ve 1990'lar süresince dünyada yoksulluk artmış ve gelişmekte olan ülkelerde büyümeye yönelik beklentiler azalmıştır. Kapsamlı Kalkınma İçin Çerçeve (KKÇ) bu zor koşullara karşılık olarak 1999 yılında DB tarafından başlatılmıştır" (Hanna ve Agarwala, 2000: vii).

Belirtildiği gibi, 1999 yılında bizzat DB Başkanı Wolfensohn’un özellikle yoksulluk vurgusuyla ortaya koyduğu KKÇ önerisi kalkınma gündemine yeni bir açılım ve aynı zamanda DB’nin geçmiş döneme ilişkin bir tür özeleştirisi olarak yerleşmiştir. Nitekim Wolfensohn öncelikle DB’nin “yoksulluğun ortadan kaldırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması bakımından özel role sahip bir kuruluş olduğunu” (Wolfensohn, 1999: 2) belirttikten ve gerek kardeş kuruluş olarak IMF’i gerekse de Birleşmiş Milletler’in (BM) ilgili birimlerinin yanı sıra Dünya Ticaret Örgütü ile de eşgüdümlü çalışmalarının etkililiğine değindikten sonra, kalkınmaya ilişkin bakış açısını “iki taraflı bir bilanço”, “iki yüze sahip bir madalyon” gibi benzetmelerle açıklamaya çalışmış ve buradan hareketle de genellikle ihmal edilen “ikinci yüzün/tarafın” ele alınması ihtiyacını savunmuştur;

“madalyonun bir yüzünde makro ekonomik kriterler, diğer yüzünde ise toplumsal, yapısal ve beşeri unsurlar yer almaktadır ki yapılması gereken her iki yüzü birlikte değerlendirmektir” (Wolfensohn, 1999:5).

Bunu yapabilmek için de Wolfensohn KKÇ’yi önermekte; makro ekonomik ve finansal unsurları yapısal, toplumsal ve beşeri olanlardan ayırt etmeksizin, gerek ulusal gerekse küresel düzeyde bütüncül olarak değerlendirebilecek bir yapı/çerçeve tarif etmektedir (Wolfensohn, 1999: 7). Ancak, bu çerçevenin de bir *deli gömleği* olmayacağını; her ülkenin kendi değişen koşullarına uyum sağlayabilecek esnekliği haiz olması gerektiğini de vurgulamaktadır (Wolfensohn, 1999: 8). Wolfensohn’a göre, kalkınmanın yapısal, toplumsal ve beşeri yönlerine bütüncül bir yaklaşım sunmak ve yönetmek üzere oluşturulacak olası bir çerçevede şu başlıklar yer almalıdır:

A-) Yapısal:

- 1) İyi ve temiz bir hükümet
- 2) Etkin bir yasal düzenleme ve adalet sistemi
- 3) İyi örgütlenmiş ve iyi denetlenen bir finansal sistem
- 4) Sosyal güvenlik ağı ve sosyal programlar

B-) Beşeri:

- 5) Eğitim ve bilgi kurumları
- 6) Sağlık ve nüfus konuları

C-) Fiziksel:

- 7) Su ve kanalizasyon
- 8) Enerji
- 9) Yollar, ulaştırma ve telekomünikasyon
- 10) Sürdürülebilir kalkınma, çevresel ve kültürel konular

D-) Spesifik Stratejiler:

- 11) Kırsal strateji
- 12) Kentsel strateji
- 13) Özel sektör stratejisi
- 14) Ulusal hususi koşullar

Bütün bunların toplamı ise, *bilançonun diğer tarafını oluşturacaktır* (Wolfensohn, 1999: 20). Wolfensohn bu hususlardan yola çıkarak bir KKÇ matrisi düzenlenebileceğini ifade etmektedir. Matrisin yatay kısmında yukarıda belirtilen 14 başlık yer alırken, dikeyde ise kalkınmanın “oyuncular”ına yer verilecektir. Söz konusu oyuncuları;

- hükümetler,
- çok taraflı ve iki taraflı ajanslar,
- bütün türleriyle sivil toplum,
- yurtiçi ve yabancı özel sektörden oluşmaktadır.

Ancak, Wolfensohn’a göre, DB’nin rolü bütün bu programların koordinatörü olmak değildir. Duruma göre, hükümetler DB’nin kılavuzluğuna baş vurabileceği gibi, gerekirse DB başkalarını izleyebilecek veya hatta süreçte hiç yer almayabilecektir. Zira, matris, Banka’nın uluslararası kalkınma alanında veya herhangi bir ülkede donör diyalogunda egemen olma çabasının gizli bir parçası değildir. Bilakis, daha geniş eşgüdüm, şeffaflık ve ortaklık (partnership), için bir araçtır. Ayrıca, matrisin nihai amacı tüm oyunculara, özellikle de ulusal hükümetlere ve parlamenter yapıya açıklık, eşgüdüm ve programlarla stratejilerin etkinliğinin değerlendirilmesi için temel sağlamaktır. Kapsayıcılık, şeffaflık ve hesap verebilirlik (accountability) için atılmış bir adımdır. Doğru kullanıldığında meşruiyeti ve yapıcı eleştirileri sağlayabilecektir. Eşgüdüm, açıklık ve hesap verebilme ülkeden ülkeye ve siyasi gelişmişlik düzeyine göre değişse de bu nötr matris, hükümet ve toplum için hangi parçanın ele alınacağını belirlemekte ve daha kapsamlı eşgüdüm, ölçüm ve performans programlarına geçilmesini mümkün kılmaktadır. Son olarak, matris özetlenmiş bir işletme (yönetim) aracıdır, fakat her bir başlığın arkasında uzun ve kısa vadeli amaçların, güncel durumun, zaman cetvelinin, maliyet ve gelişmenin tanımlandığı her konu başlığı için farklı başlıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla matris, gerçek zamana göre güncel tutulabilir ve tutulması da elzemdir (Wolfensohn, 1999: 23).

Wolfensohn KKÇ’ye ilişkin olarak bu uyarıları yaptıktan sonra, bu yaklaşımı daha öncekilerden farklı kıldığını düşündüğü hususları da aşağıdaki gibi sıralamaktadır:

- i. Gösterilen gayreti, bütün bileşenlerin bir arada ele alınması sayesinde, uzun dönemli, bütüncül ve stratejik olarak görmek,
- ii. Denizaşırı yardımın dikkate değer biçimde azaldığı günümüzün küreselleşmiş dünyasında eklenmiş bir yaklaşım sunmak,

- iii. Uluslararası finansal yapının, makroekonomik ve finansal karşılıklı bağımlılık ilişkisini yapısal, toplumsal ve beşeri unsurlarla da birlikte ortaya koymak (Wolfensohn, 1999: 30-31).

DB'nın konuyla ilgili birimi, eski başkanları Wolfensohn'un önerilerinden hareketle oluşturdukları KKÇ ilkelerini aşağıdaki gibi sıralamaktadırlar:

- 1) Uzun dönemli, bütüncül vizyon,
- 2) Ülke iyeliği (country ownership),
- 3) Ülke liderliğinde ortaklık,
- 4) Sonuçlara odaklanma (World Bank, 2004: 1).

İlk ilkenin anlamca net olmasına karşın, ikinci ilkeyle anlatılmak istenen, programlar ve projeler finansal olarak dışarıdan desteklense de sürdürülebilir nitelikte olmaları için mutlaka söz konusu ülke tarafından sürecin sahiplenilmesi gerektiğidir. Zira, ülke iyeliğinin ardında yatan rasyonaliteye göre, ülkenin içerden talebi olmaksızın, gerekli politikalar ve kurumsal değişimin hayata geçirilebilmesi güçtür. Bu ilkeyle, kalkınma stratejisinin başarıyla uygulanabilmesi için yeterli siyasal desteğin sağlanmış olması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, yalnızca hükümet değil, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarının desteği de söz konusudur. Bu katılımcı süreçlerin oluşturulması sayesinde ülkenin özgün siyasal kültürü ve koşullarından hareketle ulusal bir kalkınma stratejisinin tanımlanması ve uygulanması mümkün olabilecektir (World Bank, 2004: 8).

Üçüncü ilkeye göre ise, kalkınma çabalarının etkinliği ülkedeki ve dış ortaklar arasındaki kopmalar ve bölünmeler nedeniyle oldukça kısıtlanmıştır. İşlem maliyetleri (transaction costs), kalkınma ajanslarının yardımları ile birlikte ortaya koyduğu aykırı şartların çeşitliliği nedeniyle yüksektir (World Bank, 2004: 13). Kalkınma etkinliği de kalkınma programlarını tasarlamak ve uygulamak için gerekli yerel bilgileri edinmedeki boşluktan dolayı zayıflamıştır. Dış ortaklar çoğunlukla müşteri ülkelerden ziyade, kendi merkezlerine ve çalıştıkları ülkeleri anlayacak yeterli bilgisi olmayan uluslararası uzmanlara güvenmişlerdir. Ulusal unsurlarla yürüyen bir ortaklığın tesis edilememesi genellikle yerel bilgilerin yokluğuna işaret etmektedir (World Bank, 2004: 14). Daha geniş olarak ifade etmek gerekirse, ortaklığın kurulması, Banka çalışanlarının ve diğer kalkınma yardımı sağlayan ajansların tavır değişikliğini gerektirmektedir. Bu kurumların çalışanları genelde işlem maliyetlerini azaltmak için sürekli dikkat etmeli, fazlalık ve mükerrerliği engellemek ve ülkeleri *sürücü koltuğuna* yerleştirmek için devlet çalışanlarını, paydaşları (stakeholders) ve diğer kalkınma ajanslarının çalışanlarını dinlemelidirler (World Bank: 16). Bazı hallerde, hükümet Banka'dan, dış ortak olmak yerine, lider rolü üstlenmesini isteyebilir, diğer bazı hallerde ise Banka'dan izleyici veya kolaylaştırıcı olması istenebilir (World Bank, 2004: 17).

Dördüncü ilke, daha önceleri kalkınma ajanslarınca sağlanan fonların nasıl harcadığıyla ilgilenen anlayışın, GOÜ'deki insanların üretkenliğini ve hayat kalitesini yeterince dikkate almadığı gerekçesiyle eleştiriye uğradığından hareketle düzenlenmiştir. Harcamaların ölçülmesinin görece basit olması böyle bir tutuma neden olmuşsa da kalkınma yardımının etkinliğinin ortaya konması açısından yetersiz kalmıştır (World Bank, 2004: 26). Sonuçlardan ziyade girdi-çıkıtlara odaklanmak aynı zamanda, GOÜ'de finansal hesap verebilirlik, iktisadi ve sosyal koşulların ölçümü ve kamusal program ve politikaların izlenmesi ve değerlendirilmesi için gerekli kurumların yeterince gelişmemesine de yol açmaktadır. Dolayısıyla, girdi-çıkıtya yöneltilen dikkat, sonuçların ölçülme kapasitesini kısıtlama şeklinde bir kısır döngüye neden olmaktadır. Bütün bu sebeplerden ötürü, odağı sonuçların ölçümüne ve bu ölçümün kapasitesinin artırılmasına kaydırmak son derece önemli hale gelmiştir (World Bank, 2004: 27).

Sonuçlara odaklanma ilkesiyle, söz konusu kısır döngüyü kırmak ve hükümetlerin, ülkedeki paydaşların ve kalkınma ajanslarının karşılaştıkları saikleri değiştirmek amaçlanmaktadır. Bu ilkenin hayata geçirilebilmesi hedeflerin netleştirilmesiyle mümkündür. Uzun dönemli bir vizyonun ve ulusal bir kalkınma stratejisinin tanımlanma süreci, kalkınma desteğinin potansiyel yararları arasında hayat kalitesi bakımından istenen hedeflerin tanımlanmasını ve bu hedeflerle ilgili gerçekçi, izlenebilir, zaman-sınırlı ilerleme göstergelerinin ortaya konmasını gerektirmektedir. Öte yandan, bu ilkenin uygulanması zor görünmektedir. Nitekim, sonuçları (hane halkı gelir düzeyleri ve sağlık durumu gibi) ölçmek maliyetli bir iştir ve ancak nispeten uzun bir dönemde yapılabilir (World Bank, 2004: 28).

Nagy Hanna ve Ramgopal Agarwala ise, KKÇ'nin temel öğelerinin tamamen "yeni" sayılamayacağını teslim etmelerine karşın, bu çerçevenin kalkınmaya kılavuzluk etmede birleşik/bütünleşik bir bağlam sağladığına dikkat çekmekte ve bunun şu hususlardan dolayı gerekli olduğunu ifade etmektedirler:

- i. Kalkınmayı sınırlandıran koşullar yapısal ve toplumsaldır ve sadece ekonomik istikrar ve intibak politikalarıyla üstesinden gelinemeyecekleri için ihtiyaçlara ve çözümlere uzun dönemli ve bütüncül bir bakış açısını gerektirirler,
- ii. Politika reformu ve kurumsal kalkınma empoze ve ithal edilemez; yurtiçinde iyelik, reformlar ve yatırımlar gerçekleştirilmedikçe sürdürülebilir kılınamaz,
- iii. Başarılı kalkınma için hükümetin, yerel toplulukların, özel sektörün, sivil toplumun ve kalkınma ajanslarının ortaklaşa hareket etmesine ihtiyaç duyulmaktadır,
- iv. Kalkınma faaliyetleri, alınan sonuçlara bakılarak değerlendirilmeli ve bu sonuçlar rehber alınmalıdır (Hanna ve Agarwala, 2000: vii).

Dolayısıyla KKÇ sayesinde, parçalanmış, kısa dönemli ve proje temelli bir kalkınma çerçevesi yerine, uzun dönemde politikalar, yatırımlar ve kurumlar arasındaki

etkileşimi ve bunların dinamiğini vurgulayacak bir çerçeveye kavuşulmuştur (Hanna ve Agarwala, 2000: 4).

Hanna ve Agarwala, yeni bir kalkınma paradigması olarak nitelendirdikleri KKÇ'nin, WU'nı önceleyen planlama dönemi ve WU'nun yapısal uyum deneyiminden hangi unsurlarla farklılık gösterdiğini aşağıdaki gibi şematize etmektedirler:

Tablo : 1
Üç Kalkınma Paradigması

Planlama	Uyum/İntibak	KKÇ
<ul style="list-style-type: none"> • Yaygın piyasa aksaklıkları • Hükümet/devlet öncülüğünde kalkınma	<ul style="list-style-type: none"> • Yaygın hükümet aksaklıkları • Piyasa öncülüğünde kalkınma	<ul style="list-style-type: none"> • Kamu-özel ve sivil toplumun ortaklaşa başarısızlıkları • Ortaklıklarla gerçekleştirilen, ülke öncülüğünde kalkınma
<ul style="list-style-type: none"> • Merkezden yönetilme, ayrıntılı planlama	<ul style="list-style-type: none"> • Kısa dönem intibaklar	<ul style="list-style-type: none"> • Uzun dönemli vizyon, toplumsal dönüşüm, uyarlamalı öğrenme süreci
<ul style="list-style-type: none"> • Yatırım çeşitli kalkınma • İdari kararlar kaynak dağılımı	<ul style="list-style-type: none"> • Yatırımların ve kurumların takip ettiği teşvik itişli kalkınma	<ul style="list-style-type: none"> • Yatırım, teşvikler/saikler ve kurumların bir arada ele alınması
<ul style="list-style-type: none"> • Planlamacıların ve mühendislerin egemenliği	<ul style="list-style-type: none"> • İktisatçıların ve finans uzmanlarının egemenliği	<ul style="list-style-type: none"> • Çok alanlı (multidisipliner) yaklaşım
<ul style="list-style-type: none"> • Kaynak açığının donörlerce kapatılması	<ul style="list-style-type: none"> • Donörlerin belirlediği kaynak kuşatması	<ul style="list-style-type: none"> • Karşılaştırmalı üstünlüklere dayanan ve ülke tarafından yönlendirilen yardım koordinasyonu
<ul style="list-style-type: none"> • Donörlerin konuşlandığı yabancı uzmanlar	<ul style="list-style-type: none"> • Donörler tarafından empoze edilen politikalar	<ul style="list-style-type: none"> • Paydaşların güçlendirilmesine donörlerce seçenekli olarak sunulan idari destek
<ul style="list-style-type: none"> • İzleme ve değerlendirmenin marjinal rolü	<ul style="list-style-type: none"> • Politika uygulamalarının donör tarafından izlenmesi	<ul style="list-style-type: none"> • Öğrenme ve uyarlamayı arttırmak üzere, katılımcı izleme ve değerlendirme

(Hanna ve Agarwala, 2000: 10)

Her yeni paradigma gibi KKÇ'nin de yeni araçlara, uyarlamaya ve yeniliğe ihtiyaç duyduğunu belirten Hanna ve Agarwala, KKÇ'nin aynı zamanda, yaptıkları şemada temel özelliklerini ortaya koydukları planlama ve uyum dönemlerinin deneyimlerinden de ders çıkarması, benzer yanlışlara düşmekten kaçınması gerektiğinin altını çizmektedirler. Bu bağlamda özellikle, daha önceki paradigmalardan farklı olarak, KKÇ'de katı tasarımlara/projelere yer verilmemesinin, KKÇ'nin bir öğrenme süreci olarak uygulanmasının hayatiyetini vurgulamaktadırlar (Hanna ve Agarwala, 2000: 17).

Stiglitz ise konuyu iki temel kalkınma paradigması üzerinden yorumlamakta ve kapsamlı kalkınma paradigmasının geçen elli yılın ekonomik, dar anlamda dağılım konularına odaklanmış egemen kalkınma paradigmasına zıt olduğunu ifade etmektedir. Nitekim, eski paradigmanın sermaye artışı ve etkin kaynak dağılımıyla kalkınmanın gerçekleştirilebileceğini öne sürdüğünü ve ister planlama yaklaşımıyla olsun isterse süreç tamamen piyasa mekanizmasına dayandırılınsın, aslında kalkınma anlayışı açısından son derece benzer olduklarına dikkat çekmektedir. Kaynak dağılımında etkinliğin sağlanması ve yatırım düzeyinin yükseltilmesi hedeflerine ulaşmada farklı yollar benimsemelerine rağmen, her iki yaklaşımda da bu unsurların büyümenin temel konuları olduğunun altını çizmektedir (Stiglitz, 2002: 164).

Stiglitz kapsamlı kalkınma paradigmasının özellikle –geniş anlamda- *katılımcılık* vurgusuyla fark yarattığını öne sürmektedir. Zira katılım (participation), şeffaflığın, açıklığın oluşmasını sağlayan çeşitli kurumsal düzenlemelerle uyumlu olduğu gibi, bu fikirden doğan “katılımcı süreçler” de sadece ulusal bazda kararlar alınmasıyla yetinilmeyip, yerel ölçekte de kişilerin kendilerini etkileyen kararların alınma sürecine katılmasını olanaklı kılmaktadır (Stiglitz, 2002: 165). Bu bağlamda Stiglitz, sivil toplumun güçlendirilmesinin, yurttaşlara hükümetin kuralları, düzenlemeleri ve uygulamalarına ilişkin “bilgi edinme hakkı”nın verilmesinin ve yasal başvuru haklarının kapsamının genişletilmesinin özellikle önemli olduğunu vurgulamaktadır (Stiglitz, 2002: 167). Dolayısıyla KKÇ ülkelerin “iyi politikalar”ı benimsemeleri, uyarlamaları ve sürdürülebilir biçimde uygulamaları olasılığını yükseltmektedir (Stiglitz, 2002: 177).

III) “KAPSAMLI KALKINMA İÇİN ÇERÇEVE”YE YÖNELİK YORUM VE ELEŞTİRİLER

KKÇ genel anlamda, kalkınmanın sosyal boyutuna ve siyasal rejim ile iktisadi başarı arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir (Adesina, 2005, Elson, 2002 ve Stiglitz, 2002). Özellikle yoksulluk olgusuna yeniden ilgi duyulur hale gelmesinde KKÇ’nin etkisi önemlidir. Hatta DB’nin 2000/2001 tarihli “Dünya Kalkınma Raporu”nda yoksulluğun⁵ işlenmesi bu etkiyi somutlaştıran bir sembol olarak değerlendirilmektedir (Mkandawire, 2001:4). Ancak, Robert Wade DB’nin KKÇ bağlamında yoksulluk sorununu ele alışındaki değişimin içerdiği risklere dikkat çekmektedir; şöyle ki yoksulluk konusunda dikkatin büyümeden gelir dışı ögelere çekilmesi ve endüstriyel teknoloji politikası veya sulama yatırımları gibi “pratik” konular yerine, eğitim, sağlık, katılım, yasal reform ve kültürel projeler gibi nispeten daha “soyut” ve çetrefilli konulara yönelmesi şeklinde kendini gösteren yaklaşım farkı sorunlu da olabilecektir (Wade, 2001: 135).

Elisa Van Waeyenberge ise KKÇ’yi, WU’nun istikrar ve yapısal uyuma odaklı kalkınma perspektifini katılımcı yaklaşımlar, yönetim ve kurumsal reform gibi konularla aşma eğiliminin doruk noktası olarak değerlendirmektedir (Waeyenberge,

2006: 21). Dolayısıyla, KKÇ'nin de önemli bir parçasını oluşturduğu WU sonrası kalkınma gündemi (bir diğer ifadeyle Post-WU), aynı zamanda devlet-toplum etkileşimlerine farklı bir bakış getirmeyi de gözetmektedir (Waeyenberge, 2006: 33). Fuat Ercan da KKÇ'yi “piyasanın gereklerine göre siyaset yapma tarzı”ni ortaya koyma ve “piyasa için, piyasanın kurallarının geçerliliği için devletin etkinliği dolayında kurumlar ve kurallar oluşturma” amacıyla nitelendirmekte, KKÇ ile, devletin içinde yaşadığımız tüm ilişkileri ve bu ilişkiler üzerinde belirleyici olan kendi içsel mimarisini büyük bir hızla dönüştürdüğünü, ifade etmektedir (Ercan, 2003:270).

KKÇ'nin, daha önceki kalkınma anlayışına ait iktisadi şartlılık vurgusunun mekanik sayılabilecek niteliğine karşılık, ülkenin özgün durumunu da dikkate alacak şekilde kurumsal yapılanmayı öne çıkarmasını ciddi bir fark olarak değerlendiren Klaus Müller ve Andreas Pickel'in değerlendirmesine göre, KKÇ genel olarak “siyasi şartlılık”a dayanmaktadır. Bu ifadeyle anlatılmak istenen, demokrasiye, hem uzun dönemli ve eşitlikçi büyümenin sağlanması hem de *iyi kurumların* hayata geçirilebilmesi bakımından duyulan inançtır. Bu bağlamda sivil toplum da özel önem taşıyan bir kalkınma faktörü olarak öne çıkmaktadır (Müller ve Pickel, 2001: 23).

Ancak Emma Mawdsley ve Jonathan Rigg yeni anlayışı bir şartlılık durumu olarak değerlendirmemekte, bunun yerine, ulusal hükümetlerin kurum tarafından konan standartları karşılayıp karşılamadığına ilişkin DB'nın değer biçmesi şeklinde bir yorum getirmektedirler (Mawdsley ve Rigg, 2003: 280). Bu yoruma koşut sayılabilecek bir başka görüş, hükümetlerin kendi kalkınma stratejilerine sahip olması prensibinin bile, sorumluluğu ulusal devletlere kaydıran gizlenmiş bir kontrol biçimi olarak değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır (Harrison, 2001: 671).

KKÇ'yi değerlendirirken yeni bir “paradigma” gibi iddialı bir tanım kullanmak yerine, kalkınma açısından gerek siyasa (policy) gerekse kuram anlamında bir değişime dikkat çeken Arne Ruckert ise, KKÇ'nin, WU tabanlı neoliberal görüşlerle Stiglitz'in geliştirdiği yeni enformasyon-kuramsal (neo-Keynesyen) paradigma arasında teorik bir yakınsama sağlayan Post-WU'nun doğuşuna öncülük ettiğini öne sürmektedir. Bu bağlamda, KKÇ ile birlikte Post-WU'nun bir ayağını da PRSP oluşturmaktadır (Ruckert, 2006: 36). Dolayısıyla Ruckert KKÇ'yi, Post-WU'nun en somut göstergesi olarak yoksulluğa ilişkin kapsamlı bir araç sağlaması bakımından ele almaktadır (Ruckert, 2006: 44).

Ruckert'in KKÇ'nin kalkınmaya getirdiği yeni kavramsallaştırmalardan çıkarsadığı bir başka sonuç da yapısal uyum/intibak döneminde *yeni kolonyalizm* ve *yeni emperyalizm* gibi suçlamalarla karşılanan uluslararası finans kuruluşlarının müdahaleci politikalarının yerini “ortaklık” gibi yumuşatılmış kavramlara havale eden söylemi ve buradan hareketle de Kuzey-Güney ilişkileri açısından neoliberalizmin dönüştüğü yeni boyuttur (Ruckert, 2006: 45). Ruckert, bu bağlamda KKÇ'yi –ve aynı zamanda ulusal PRSP'ları- teorik bir değişim veya yalnızca bir retorik olarak

değerlendirmek yerine, *içlemci* (inclusive) neoliberal kalkınma rejimini somutlaştıran bir yaklaşım olarak gördüğünü ifade etmektedir (Ruckert, 2006: 62).

KKÇ'nin öngördüğü bakış açısına ilişkin daha teknik sorunlardan hareket eden Müller ve Pickel, yeni yaklaşımın daha karmaşık araştırmaları gerektirdiğinin altını çizmektedirler. Zira, bir önceki dönemin zaman serileri ve niceliksel büyüme modellerine odaklı makroekonomik ampirizmi, yeni kalkınma anlayışındaki etkili reformların tanımlanması açısından yetersiz kalabilecektir. Örneğin, bazı etmenleri *ceteris paribus* olarak ele almaksızın, siyasi eylem ve iktisadi trend arasındaki ilişkiyi ölçmeye çalışmak hiç de kolay değildir. Dolayısıyla, katılım, iyelik gibi pek çok toplumsal ve siyasal aktörü içeren ve “dışarıdan” alacağı ekspertiz ile “içeride” kendi politikalarını oluşturma iddiasındaki bir yaklaşım olarak KKÇ'nin hayata geçirilmesi pek çok güçlüğü de beraberinde getirecektir (Müller ve Pickel, 2001: 24).

Diane Elson ve Nilüfer Çağatay da KKÇ matrisinin bazı sorunları nedeniyle yeterince işlemsel kılınamayacağını ileri sürmektedirler. Örneğin, kalkınmanın sosyal ve beşeri yönü dikkate alındığında son derece önemli olan toplumsal cinsiyetin matriste ne şekilde temsil edileceği, hangi başlık altında yer alacağı tartışmalıdır. Öte yandan, Wolfensohn'un, kalkınma açısından “madalyonun bir yüzü” şeklinde tanımladığı makro ekonomik büyüklüklere ilişkin göstergelerin matriste ele alınış tarzına ilişkin kuşku da mevcuttur (Elson ve Çağatay, 2000: 1351). Dolayısıyla, Elson'a göre, KKÇ her ne kadar kalkınmanın sosyal boyutuyla makro ekonomik parametreler arasında ilişki kurma yönünde ciddi bir çabaysa da makro ekonomik politikayı tam olarak yansıtamamaktadır. Bu bağlamda, DB'nin politika diyalogunda katılımçılık vurgusu ancak mikro ve sektörel ölçekte kalmaktadır (Elson, 2002: 2).

Paul Cammack, Wolfensohn'un iddia ettiğinin aksine KKÇ matrisinin hükümetlere sunulan bir araç olmaktan çok, DB'nin küresel yönetişimi idare ve koordine etmesini sağlayan bir vasıta olduğunu ileri sürmektedir. Zira Cammack'a göre KKÇ matrisi DB tarafından Banka'nın öncelikleri gözetilerek oluşturulmuştur. Dolayısıyla, matris kalkınmacı olmaktan çok denetime yönelik bir işlev görmek üzere tasarlanmıştır (Cammack, 2002: 36). Bu bağlamda, DB kendisini –Cammack'ın ifadesiyle- “kalkınmanın annesi” olarak sunarken asıl gerçeklik Banka'nın “bütün hükümetlerin annesi” olmaya göz diktiği yönündedir (Cammack, 2002: 37).

Cammack KKÇ'nin en belirgin özelliğinin “emredici” tonu⁶ olduğunu ileri sürmekte, buradan hareketle de ülkelerin kendi yararlarına ilişkin olarak lanse edilen KKÇ'nin, aslında, makro ekonomik politikalar bağlamında IMF'e, sosyal ve yapısal politikalar bağlamında da DB'na uygulama sonuçlarını izlemek için bir araç sunduğunu savunmaktadır (Cammack, 2002: 42). Böylece Banka, uluslararası kalkınma topluluğu⁷ ile stratejik eşgüdüm sağlamaya çalışmaktadır. Bu durumda KKÇ matrisi de hükümetlerin politikalarını ayrıntılı bir biçimde ve gerçek zamanlı olarak izleme olanağını tanıyarak, kapsamlı küresel yönetişim stratejisinin temel aygıtı olarak tavsiye edilmektedir (Cammack, 2002: 44).

Öte yandan, Nobel ödüllü iktisatçı Amartya Sen’in *özgürlükle kalkınma* temasını işlediği kitabındaki⁸ fikirlerle Wolfensohn’un önerdiği KKÇ arasındaki koşutluğa hem bizzat söz konusu kişiler⁹ hem de kitabı değerlendiren kimi yazarlar (örneğin, Sandbrook, 2000: 1073) dikkat çekerken, alanın önde gelen iktisatçılarından Jagdish Bhagwati ve T.N. Srinivasan, KKÇ’yi sert bir şekilde eleştirmişlerdir. Bhagwati, Wolfensohn ve Stiglitz’i cehaletle suçlarken, Srinivasan da demokratik, katılımcı ve kapsamlı kalkınma gibi kavramları “yaşlı hippilerin saçma sözleri” olarak nitelendirmiş ve KKÇ’nin “klişe yüklü ve banal” olduğunu ifade etmekten çekinmemiştir¹⁰.

SONUÇLAR

Bu çalışmada WU sonrasında kalkınma anlayışının dönüşümünü somutlaştıran yaklaşımlardan KKÇ ele alınmıştır. Söz konusu dönüşümü gerekli kılan koşulların hatırlatılmasının ardından, KKÇ tanıtılmaya çalışılmış ve kalkınma perspektifi bakımından karşılaştırma yapan görüşlere yer verilmiştir. Çalışmanın son bölümü ise KKÇ’ye yönelik yorum ve eleştirilere ayrılmıştır.

Görülmektedir ki KKÇ bağlamında, kalkınma açısından daha önce göz ardı edildiği öne sürülen sosyal ve kurumsal boyutla makro büyüklükler arasında bir köprü kurma amacı, genel olarak, DB’na ve IMF’e *izleme* açısından daha elverişli bir araç sağlama gayreti olarak değerlendirilebilirken, bir başka bakış açısına göre, bu girişimle gerçekleştirilmek istenen WU’nu aşmak veya ona alternatif oluşturmak değil, aksine, kurumsal boyutu da hayata geçirerek *derinleşmesini* sağlamaktır.

Nitekim, yoksulluk olgusunu tekrar ön plana çıkarmasıyla olumlu, ancak, yaklaşımı itibariyle tartışmalı olan KKÇ, yeni kalkınma anlayışının yerellik, katılımcılık ve sivil toplum gibi kavramsallaştırmalarından yararlanmasıyla da eleştirilere hedef olabilmektedir. Bu bağlamda, gerek önerilen politikaların tatbik edilme ve sonuçlarının ölçümüne ilişkin güçlük, gerekse katkıda bulunduğu kalkınma söyleminin küresel yönetim ve neoliberalizmin işlemci doğasının pekiştirilmesinde oynadığı rol konu edilmektedir. Ancak, KKÇ, uygulanabilirliği ve/veya içeriği açısından ne kadar eleştirilse de WU sonrasında kalkınma anlayışına yön veren yaklaşımlardan biri olduğu açıktır.

SONNOTLAR

¹ Comprehensive Development Framework: CDF

² Washington Uzlaşması ifadesini ilk kez, kalkınma iktisatçısı J. Williamson, Latin Amerika’daki kalkınma deneyimine ilişkin bir çalışmada (1990) on maddede özetlediği politika önerilerinden oluşan bir listeyi adlandırırken kullanmıştır.

³ World Bank (1993), *The Asian Miracle: Economic Growth and Public Policy*, Washington DC: World Bank.

⁴ World Bank Operations Evaluation Department.

- ⁵ Bu bağlamda, KKÇ ile birlikte aynı çatı altında değerlendirilen PRSP (Poverty Reduction Strategy Paper) da yoksulluk bağlamında öne çıkan yaklaşımlardandır. PRSP yaklaşımı 1999'da yoksul ülkelerin ve onların kalkınma ortaklarının yoksullukla mücadeledeki müşterek çabasını kuvvetlendirmek amacıyla kabul edilmiştir. Uluslararası kalkınmada fakir ülkeler ve IMF, DB, Asya Kalkınma Bankası, BM ve belli başlı çift taraflı kredi sağlayan kurumlar gibi kalkınma ajanslarının iştiraki ile oluşturulan ulusal PRSP'lar bu çabanın ana ürünüdür. Yoksullukla mücadelede PRSP bağlamında küresel ekonomik entegrasyon, liberalleşme ve iyi yönetim; muhtelif beşeri sermaye ve güvenlik ağı tedarikine bağlanarak 'içlemci (inclusive) dünya ekonomisi inşası' projesine aktif katılımı temin edecek biçimde tasarlanmıştır (Craig ve Porter, 2005: 227).
- ⁶ Nitekim, KKÇ'ye ilişkin Wolfensohn'un öneri metnini (Wolfensohn, 1999) inceleyen Cammack, "must" (-meli, -malı) vurgusunun yirmi yedi defa geçtiğini ifade ederek bu sonuca varmaktadır (Cammack, 2002: 41).
- ⁷ DB öncülüğünde olmak üzere, IMF'in yanı sıra kalkınma alanındaki diğer çift taraflı ve çok taraflı kuruluşların oluşturduğu topluluk.
- ⁸ SEN, Amartya (2000). *Development as Freedom*, NY: Random House Inc.
- ⁹ SEN, Amartya ve James D. WOLFENSOHN. (1999), "Let's Respect Both Sides of The Development Coin", *International Herald Tribune*, 5 Mayıs Çarşamba.
- ¹⁰ *Financial Times*, 27-28 Eylül, 1999.

KAYNAKÇA

- ADESINA, Jimi O. (2005), "Development and the Challenge of Poverty: NEPAD, Post-Washington Consensus and Beyond", www.codesria.org/Links/conferences/Nepad/Adesina.pdf (01.08.2005).
- AHRENS, Joachim. (2000), "Toward a Post-Washington Consensus: The Importance of Governance Structures in Less Developed Countries and Economies in Transition", www.sigov.si/zmar/apublic/jiidt/iib0400/08-ahren.pdf, (21/12/2004).
- BROMLEY, Simon. (1995), "Making Sense of Structural Adjustment", *Review of African Political Economy*, No. 65, pp. 339-348.
- CAMMACK, Paul. (2002), 'The Mother of All Governments: The World Bank's Matrix for Global Governance', S. HUGHES ve R. WILKINSON (eds), *Global Governance: Critical Perspectives*, Routledge, içinde, pp. 36-53.
- CRAIG, David ve PORTER, Doug. (2005), "The Third Way and The Third World: Poverty Reduction and Social Inclusion Strategies in the Rise of 'Inclusive' Liberalism", *Review of International Political Economy*, 12:2 May: pp. 226-263
- ELSON, Diane. (2002), "Social Policy and Macroeconomic Performance Integrating 'the Economic' and 'the Social'", http://cep.cl/UNRISD/References/Ref_UNRISD/elsolong.pdf(05.03.2007).
- ELSON, Diane ve CAGATAY, Nilüfer. (2000), "The Social Content of Macroeconomic Policies", *World Development*, Vol. 28, No. 7, pp. 1347-1364.
- ERCAN, Fuat. (2003), "Türkiye'nin Kalkınma Seçeneklerinin Eleştirisi ve Alternatif Bir Çerçeve", *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı 49, Cilt 14, ss. 263-276.

- FRISCHTAK, Leila. (1994), “Governance, Capacity and Economic Reform in Developing Countries”, World Bank Technical Paper No. 254, http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/1999/08/15/000009265_3970311122825/Rendered/PDF/multi0page.pdf, (21.10.2004).
- HANNA, Nagy ve AGARWALA, Ramgopal. (2000), “Toward a Comprehensive Development Strategy”, *World Bank OED Working Paper Series*, no. 16, [http://wbln0018.worldbank.org/oed/oeddoclib.nsf/0/5dcb9f5de0ea04538525697c004e5ec8/\\$FILE/OEDWP16.pdf](http://wbln0018.worldbank.org/oed/oeddoclib.nsf/0/5dcb9f5de0ea04538525697c004e5ec8/$FILE/OEDWP16.pdf) (15.02.2007).
- HARRISON, Graham. (2001), “Post-Conditionality Politics and Administrative Reform: Reflections on The Cases of Uganda and Tanzania”, *Development and Change*, 32, pp. 657-679.
- MAWDSLEY, Emma ve Jonathan RIGG. (2003), “The World Development Report II: Continuity and Change in Development Orthodoxies”, *Progress in Development Studies*, 3, 4, pp. 271-286.
- MKANDAWIRE, Thandika. (2001), “Social Policy in a Development Context”, UNRISD, *Social Policy and Development Programme Paper Number 7*, [http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/462fc27bd1f3ce00880256b4a0060d2af/c83739f8e9a9aa0980256b5e003c5225/\\$FILE/mkandaw1.pdf](http://www.unrisd.org/unrisd/website/document.nsf/462fc27bd1f3ce00880256b4a0060d2af/c83739f8e9a9aa0980256b5e003c5225/$FILE/mkandaw1.pdf) (13.03.2007).
- MULLER, Klaus ve Andreas PICKEL. (2001), “Transition, Transformation and the Social Sciences: Towards a New Paradigm”, TIPEC Working Papers, 01/11, <http://www.trentu.ca/org/tipec/mullerpickel11.pdf>, (03.06.2007).
- PENDER, John. (2001), “From ‘Structural Adjustment’ to ‘Comprehensive Development Framework’: Conditionally Transformed?”, *Third World Quarterly*, Vol. 22, No. 3, pp. 397-411.
- RODRİK, Dani. (2001), “The Global Governance of Trade- As if Development Really Mattered”, www.undp.org/poverty/docs/pov_global
Governancetrade_pub.pdf, (14.02.2004).
- RUCKERT, Arne. (2006), “Towards an Inclusive-Neoliberal Regime of Development: From the Washington to the Post-Washington Consensus”, *Labour, Capital and Society*, 39:1, pp. 35-67.
- SANDBROOK, Richard. (2000), “Globalization and the Limits of Neoliberal Development”, *Third World Quarterly*, Vol. 21, No 6, pp. 1071-1080.
- STERN, Nicholas. (1989), “The Economics of Development: A Survey”, *The Economic Journal*, Vol. 99, No. 397. (Sep., 1989), pp. 597-685.
- STIGLITZ, Joseph E. (2002), “Participation and Development: Perspectives from the Comprehensive Development Paradigm”, *Review of Development Economics*, 6(2), pp. 163-182.
- TAYLOR, Marcus. (2005), “Opening the World Bank: International Organisations and the Contradictions of Global Capitalism”, *Historical Materialism*, 13:1, pp. 153-170.

WADE, Robert. (2001), "Showdown at the World Bank", *New Left Review* 7, pp. 124-137.

WAEYENBERGE, Elisa Van. (2006), "From Washington to Post-Washington Consensus: Illusions of Development", (Eds.) K. S. JOMO ve B. FINE, *The New Development Economics: After the Washington Consensus*, NY: Zed Books, içinde, pp. 21-45.

WILLIAMSON, John. (1990), "What Washington Means by Policy Reform?", (ed. by) J. WILLIAMSON, *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, içinde, Washington: Institute for International Economics, pp. 7-38.

WOLFENSOHN, James D. (1999), "A Proposal for a Comprehensive Development Framework", <http://siteresources.worldbank.org/CDF/Resources/cdf.pdf> (09.04.2007).

WORLD BANK. (2000/2001), "World Development Report: *Attacking Poverty*", Washington D.C: The World Bank.

——— (2004), "Supporting Development Programs Effectively- Applying the Comprehensive Development Framework Principles: A Staff Guide", <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/PROJECTS/STRATEGIES/CDF/0,,contentMDK:20311725~pagePK:139301~piPK:139306~theSitePK:260799,00.html>, (12.06.2007).